

TIJDSCHRIFT

VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt“

TE

AMSTERDAM

19° Jaargang

AMSTERDAM

JOHANNES MÜLLER

1911

Eene merkwaardige historieprent.

Eenige maanden geleden kwamen wij in het bezit van de weinig voorkomende kopergravure, waarvan plaat II de op ware grootte genomen reproductie geeft. Zij verhaalt ons in beeld en schrift het omzetten in rijksdaalders van het beeld van den H. LIBORIUS te Paderborn. Het bestaan van deze historieprent is ons reeds door den heer WIGERSMA — zie afl. I, jaargang 1910 van dit tijdschrift — medegedeeld. 1)

Met het oog op het zeer eigenaardige der voorstelling, zal het onzen lezers zeker genoegen doen, dat wij haar lieten afbeelden.

Alvorens deze merkwaardige prent, die door den graveur C. J. VISSCHER is vervaardigd en uitgegeven, nader te omschrijven, willen wij in het kort de geschiedenis der zoogenaamde Pfaffenfeind- of Gottesfründdaalders mededeelen.

Wij verplaatsen ons in gedachten in het begin van den 30-jarigen oorlog en wel bepaaldelijk in het jaar 1622 naar het bisdom Paderborn. Westphalen en Munsterland waren door de troepen van hertog CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK bezet, spoedig hierna volgde de plundering van Paderborn. Den 29sten Januari werd de hoofdstad Paderborn door den opperbevelhebber NEUHOFF in bezit genomen. De hertog zelf deed den 31sten van die maand zijne intrede in deze stad.

1) MADAI was er zelfs mede bekend. Op blz. 356 van zijn *Vollständiges Thaler-Cabinet*, Königsberg 1765, geeft hij den titel van deze in Amsterdam gedrukte kopergravure op.

CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK-WOLFENBÜTTEL, de held der Westphaalsche daaldergeschiedenis, jongere broeder van den regeerenden hertog FRIEDRICH ULRICH, luthersch bisschop van Halberstadt, is in zijn korten levensloop — hij werd geboren 10 September 1599 en stierf reeds in 1626 — een van de meest in het oog loopende figuren van zijn tijd geweest; niet altijd echter in goeden zin. Zijn bijnaam „de dolle hertog”, hem door de tegenpartij gegeven, teekent hem geheel. Ware hij onder de watergeuzen van 1572 werkzaam geweest, mogelijk zou hij daar voor de zaak der vrijheid van eenig nut hebben kunnen zijn door zijne groote vermetelheid en moed. In den 30-jarigen oorlog echter, kon zijn onbesuisde dapperheid niet goedmaken, wat hem aan krijgsmantalent ontbrak. Zoo moest hij, niettegenstaande hij doorgaans over voldoende troepen beschikken kon, de meeste zijner veldslagen verliezen. CHRISTIAAN had eene romantische natuur. Het ongelukkige koningspaar van Bohemen had in hem een vurig vereerder. Men zegt, dat hij een handschoen der keurvorstin ELISABETH aan zijn helm had bevestigd, en beloofd had niet te zullen rusten, voordat deze ongelukkige vorsten weder in hunne bezittingen zouden zijn hersteld. Beurtelings in dienst van verschillende mogendheden, waaronder tweemaal in Staatschen, bracht hij het zóó ver, dat hem door den koning van Engeland, niettegenstaande zijne aan wreedheid grenzende wijze van oorlogvoeren, de orde van den Kouseband werd vereerd. Hij stierf, zooals gezegd, in 1626, juist op het oogenblik, dat zijne dolle vermetelheid hem van eenig nut had kunnen zijn. 1)

Deze dappere plunderaar 2) die zich, nota bene, bescher-

1) F. C. SCHLÖSSER, *Algemeene geschiedenis*, deel XIV, blz. 127.

2) Behalve een anonym ruitersportret, bestaat er van CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK eene fraaie kopergravure, door SIMON DE PAS, naar eene schilderij van P. MOREELSE vervaardigd. Dit borstbeeld is afgebeeld in: GEORG WINTER, *Geschichte des dreissigjährigen Kruges*.

mer van den protestantschen godsdienst noemde, deed den 31sten Januari 1622 zijne intrede in Paderborn. Reeds dien zelfden dag bracht hij een bezoek aan den Dom, niet met het voornemen daar voor zijne zonden te boeten, maar om zich meester te maken van de ter plaatse aanwezige schatten. „Verrath öffnete ihm”, zegt VON SCHULTHESS-RECHBERG, 1), „die Thore von Paderborn, die Entwaffnung der dortigen Bürgerschaft, die Ausschreibung eines Brandgeldes von 30.000 Thalern, die Zahlung von 10.000 Thalern, die er den Jesuiten auferlegte, die Erpressung der Schätze, welche sich in den Händen der dortigen Judenschaft befanden, genügten dem „Halberstädter” nicht, jedes Kloster wurde einzeln gebrandschatzt, die im Dome und in den andern Kirchen befindlichen goldenen und silbernen Geräthschaften, wie auch das Silbergeräthe des bischöflichen Schlosses liesz er nach Lippstadt in die Münze schleppen und dort zerschlagen.” CHRISTIAAN vond o.a. in den Dom een zilveren reliekschrijn 2) van den H. LIBORIUS, die kostbaar met edelgesteenten was versierd. Dit prachtige voorwerp werd naar het College der Jezuïeten overgebracht, dat door den hertog tot tijdelijk verblijf was gekozen. WEINGÄRTNER vertelt verder, dat de schrijn en heel wat ander in Westphalen geroofd kerkzilver — of hieronder het LIBORIUS-beeld was begrepen, wordt niet gemeld — naar het nabij gelegene Lippstadt werden vervoerd, om in den smeltkroes tot muntzilver te worden versmolten. Het schijnt niet te kunnen worden uitgemaakt, hoe groot het aantal daalder is geweest, dat toen in Lippstadt is gemunt; VAN LOON, deel II, blz. 145, stelt dit getal op 900 3).

1) VON SCHULTHESS-RECHBERG, *Thaler-Cabinet* III, 1, blz. 453.

2) JOSEPH WEINGÄRTNER. *Die Gold- und Silbermünzen des Bisthums Paderborn nebst historischen Nachrichten*, Münster 1882, blz. 109.

3) Syn soldaten den (sic) Joden prijsgevende: en bijzonder de Gueestelickheyt op groote brantschattinghe stellende, die hij oock becomen heeft, uyt de Domkercke aldaer bijzonder het beeld van het Stift Paderborn S. LIBORIO, dat van clauer silver en hem seer dienstich was, wechnemende, alsoo hij veel toeloops van nieu

Zooals wij zagen, spreekt WEINGÄRTNER slechts van het smelten van het reliekkastje, vermoedelijk naar de opgave bij MADAI, die mededeelt, dat rector ZACHARIUS GOETZIUS te Osnabrück had uitgemaakt, dat de daalders niet uit het beeld maar „aus dem silbernen Sarge des heiligen LIBORII” zijn gemunt. De algemeene opinie was echter, dat men het beeld er voor had gebruikt.

Ook onze prent, die men juister spotprent zou moeten noemen, en die in 1622 te Amsterdam is gedrukt, verhaalt in duidelijke en dichterlijke bewoordingen, dat de H. LIBORIUS zich ten algemeenen nutte in rijksdaalders heeft doen veranderen. Op dit oogenblik, wordt, volgens BAEDER, nog een fraai beeld van dien heilige onder de domschatten te Paderborn bewaard. Dit dateert uit de XIVE eeuw. Is dit juist, dan moeten er verschillende LIBORIUS-beelden te Paderborn hebben bestaan, of wel, het beeld is in 1622 niet gesmolten en later tegelijk met het nieuwe reliekkastje hersteld. Allerlei sagen zijn omtrent dezen zonderlingen muntslag in omloop. Zoo verhaalt SCHLÖSSER, dat een „gouden” LIBORIUS tot rijksdaalders is vermunt. Een gouden beeld in zilveren rijksdaalders om te zetten, moet zelfs den meest onbekwamen alchimist der middeleeuwen eene onbeduidende zaak zijn voorgekomen. Wij nemen op gezag van verschillende schrijvers gaarne aan, dat een „gouden” beeld in 1622 is gesmolten, waarvan de ons bekende goudgulden kunnen zijn vervaardigd. Een oud bericht hieromtrent vinden wij in den *Nederlandtschen Mercurius* 1), in 1625

krijchsvolck kreech, dat in sijn vorige staet tot rijxdaalders veranderende, welcker teeken was van desen inhoudt. Alsuicke penninghen sijnder negenhonderdt gheslaghen en door de gantsche Christenheyt ghestroyt. Zie: CLAES WASSENAER en BARENT LAMPE *Historisch verhael alder ghedenckweerdichste geschiedenissen, die hier en daer in Eurôpa van den beginne des jaers 1621 (tot octobri des jaers 1632) voorgevallen sijn*, Amst. 1622—1635. Deel II, blz. 85.

1) *Nederlandtschen Mercurius oft waerachtich verhael van de geschiedenissen van Nederlandt ende oock van Duytschlandt, Spaengien, Italien, Vranckrijck*

te Brussel gedrukt, alwaar wij lezen: „Hij (hertog CHRISTIAAN) roofde oock alle den schat van den Dom, ende nam het beeldt van Sinte LIBORIUS Patroon van de selve kercke, dat geheel van gout was.” KUNDMANN 1) is nog iets uitvoeriger, waar hij zegt: „Der oben allegirte rare Thaler mit der Inscript *Gottes Freund der Pf Feind*, wie auch dergleichen Ducaten oder Goldgülden (vid. TENZELII *Monatl. Untered. An.* 1694 pag. 216) sollen aus der grossen goldenen Statua, welche 80 Pfund gewogen, des heiligen LIBORII zu Paderborn, die Thaler aus den silbernen Sarge (vid. ZACH. GOETZIUS in *Epistol. clarorum Virorum de re numismatica* pag. 142) gedachten Stiftts Patrons und aus dem zu Soest 2) erbeuten Silber geschlagen worden seyn.”

Het is dus zoo goed als zeker, dat van het gouden beeld door CHRISTIAAN goudguldens en van den zilveren schrijn daalders zijn geslagen. Op eene andere plaats hooren wij SCHLÖSSER vertellen, dat 12 zilveren apostelbeelden van Paderborn afkomstig, eveneens zijn gesmolten en dat hertog CHRISTIAAN bij die gelegenheid de spottende en alle vrome gemoederen kwetsende woorden sprak, dat hij deze apostelen dankbaar was, dat zij zijne komst hadden afgewacht. Hij wilde ze nu in staat stellen door de geheele wereld te trekken en alle heidenen te leeren. Op onze spot-

ende Turckijen. Sedert den Jare 1620 tot 1625 In dry deelen ghedeylt. Beschreven door Mr. ADRIAEN VAN MEERBEECK van Antwerpen. Tot Brussel MDCXXV, Deel II, blz. 94.

1) Nummi singulares oder sonderbare Thaler und Müntzen von D. JOHANN CHRISTIAN KUNDMANN. Breslau und Leipzig 1734, blz. 138. Zie voor den volledigen titel van dit boek: *Tijdschrift* 1910, afl. 1, blz. 32.

2) Als nu den goddeloosen HALBERSTADT was vertrocken uyt Hessen, quam hy in Westphalen, ende nam in de stadt Lippe, die hy plunderde en vout daer twaelf stucken gheschuts. Van hier bracht hy sijnen leger voor Zoest, die haer over gaf, gelijk oock dede Paderborn door toedoen van de Calvinisten, dier binnen waren, ende nam soo voorts alle de steden van dit Bisdom, alwaar hy berooft hebbende alle de gheestelijcke dede hun boven dien rantsoen gheven. *Ned. Merc. II*, blz. 93.

prent die tot opschrift heeft: „Westphaelsche transformatie alwaer S. LIBORIUS verandert in rijxdaelders”, is de heilige zelf aan het woord. Wij zien hem ten voeten uit in rijk ornaat, den bisschopsstaf in de hand. Op den achtergrond links het zegevierende leger Paderborn binnerrukkende, de opperbevelhebber aan de spits. De Faam begeleidt de dappere soldaten met bazuingeschal. Rechts achter den heilige ziet men de stad met den Dom op den achtergrond. Op den voorgrond hertog CHRISTIAAN te paard, den bevelhebbersstaf in de hand. De H. LIBORIUS, den hertog tegemoet komende, biedt dezen zijne geestelijke insigniën aan. Een krijgsknecht houdt den bisschopsstaf, terwijl een tweede aanstalten maakt den heilige van zijn waardigheidskleed te ontdoen. Onder dit middenstuk leest men :

*Den Daelder ghemunt van LIBORIJ verheven,
Wert u hier vertoont, kurieus naer 't leven.*

Behalve eene zeer juiste voorstelling van de vóór- en keerzijde van den in 1622 vervaardigden daelder, is het middenstuk afgezet door vier tafereelen uit de geschiedenis van het beeld.

N°. 1 draagt tot opschrift :

Hier werdt Sandt LIBORIJ ghebooren en ghemaekt.

Men ziet binnen een zilversmidswerkplaats een gezel in een hoogen oven het vuur aanblazen, een stuk metaal in de vlam houdende. Een tweede zilversmid houdt het gemijterde hoofd in de hand, dat weldra op het terzijde staande beeld zal worden geplaatst. Grappig is de groote bril, dien hij ter bescherming zijner oogen heeft opgezet. Een derde persoon is, aan eene tafel gezeten, werkzaam.

2. *Hier werdt hij ghewijedt
en is op 't antaer gheraecht.*

leest men boven het tweede prentje.

Het beeld heeft zijne plaats in den Dom bereikt. Een bisschop met den staf in de hand besprenkelt het beeld met wijwater uit het vat, dat een achter hem staande priester draagt. Wierookwolken worden het beeld toegezwaaid en zingende priesters zijn bij de plechtigheid tegenwoordig.

3. Zie hier het opschrift boven het derde tafereel :

*Hier vereert men LIBORIJ
ghebeden en gheldt.*

Geloovigen knielen neder en roepen in hunne gebeden den bijstand van den heilige in. Een aan een tafel gezeten priester leest in een godsdienstig boek en bewaakt het voor hem op tafel staande offerblok.

4. Het vierde tafereel speelt later. Het beeld bevindt zich niet meer in den Dom, maar ligt in brokstukken op den vloer van een muntmeesterswerkplaats verspreid. Vele personen zijn ijverig bezig het beeld verder te ontleden en tot muntstaven te verwerken. Hertog CHRISTIAAN met gevolg ziet bij het munten toe. Een vier-vakkige kist met gemunte rijksdaalders gevuld ziet men rechts op den voorgrond. Het opschrift luidt :

*Hier ghemaecht tot rijxdaelders
Wert de Krijchsluy gheteldt.*

In de onderste helft van de prent wordt door middel van een rijmpje de geschiedenis van de gedaanteverwisseling van het beeld den volke verkondigd.

Onderaan staat : *Ghedrukt in 't Jaer MDCXXII.*

Het vers luidt als volgt :

LIBORIUS een Sanct in Paderborn verheven,
 Heeft hem in handen van den Bruynswijcker gegeven,
 Naedat hy luy en leegh veel jaren had gestaan
 Op 't Outaer in de Kerck, te pronck, heeft hem beraen,
 En dacht misschien wat sal ick hier doch langer maken
 In dese Kercker dicht, och! mocht ick hier uyt raken.
 De soete tijd quam aen, de wegen drooghden op,
 De velden en 't geboomt schoon groeyden tot den top,
 't Geselschap van de krijgh, en 't roeren van de trommelen,
 Begon hem in syn hooft (gemytert) soo te rommelen,
 't Geswier en 't swadd'ren van de vanen en 't gepluymt,
 Het blasen des trompets dit deed' hem zoeken ruymt,
 Hoewel hy in 't begin wat schrickte voor dees lieden,
 Was d'oorsaeck dat hy niet wist wat sulcx wou bedieden.
 Want hy niet was gewent in zijn besloten plaats
 Te hooren sulck gerucht, t'aenschouwen sulcke maets,
 Doch siende 't lustigh heyr, en CHRISTIAEN wytbrallen,
 Sijn vaendels swieren op de Paderbornsche wallen.
 De hoogh-swevende Faem snelvliegen door de lucht,
 Om uyt te breyden 't lof des HERTOGHS en 't gerucht
 Van 't Oosten tot het West, van 't Noorden tot het Zuyden,
 Jae tot aen 's werelts endt een yder te beduyden
 Sagh oock de pen gereed om dese daden schoon
 Te schrijven tot onthou, en stellen soo ten toon
 Dat men veel duysent jaer daer af sal kennen weten,
 En dan ben ick, dacht hy, al langen tydt versleten.
 Mijn naem, mijn faem, en eer 't hanght alles in de handt
 Van d'een of d'ander die my neemt en helpt aen kant.
 Dus wil ick my in dienst van desen Heldt begeben,
 Op dat mijn dood of eynd mijn naem en faem doet leven,
 Mijn Mijter Staf en kleet wil ick hem setten by,
 En schudden uyt de Kap soo ben ick LIBER VRY :

Om strax met desen Held meer naem en faem te soecken,
 Die men dan schrijven zal in langhdurige boecken.
 Derhalven gae ick heen en maeck my onder 't heyr,
 Neem wacker in de vuyst een lustigh blanck geweyr :
 Ick hou mijn Godes vriend en vyand van de Papen,
 Die my daer lieten op het Outaer staen en gapen,
 Daer ick vergeten werd, en alleen had besoeck
 De groote God van Soest met zyn vergulde broeck.
 Dit speet my al te veel, en sal my soo langh spyten
 Tot dat ick stutten kan dat smadige verwyten,
 Dat niemant buyten 't Stift van Paderborn my kan,
 Dat niemand oock en weet wat ick ben voor een Man.
 Waer ick geboren ben, en oock van mijn mirakelen,
 Dies dunckt my nodigh dat ick zelf dit gae wytkakelen.
 Mijn Vader Goud-smit was, mijn Moeder was het vier,
 Daer in hy smolt het stof mijns lichaems goedertier,
 Tot dat ick werde mensch gelijk, doch styf van leden
 Soo heeft men lange my devotigh aengebeneden.
 Doch dat men langh gebruyckt dat wert men entlijck loof,
 Soo ginght my even nu, ick werden oudt en doof.
 Nu komt dees jonge spruyt en maectt my jongh van jaren,
 Ja doet myn Moeder my op nieuws nu weder baren.
 't Mirakel dat ick nu doe is van meerder kracht,
 Als oyt mirakel was dat ick te voren wracht.
 Nu paev ick woedend volck, nu kan ick kryghslwy stillen,
 Ick kanse voeren aen en maken dat se willen
 Al daer 't haer Vorst belijft flux wagen lijf en goedt,
 En hier te voren was ick maer een slechten bloedt,
 Die tot der Papen dienst en voordeel most staen prijcken,
 En haer bedriegery stil swygende bekijken,
 Wanneer sy wisten dat de lieden hadden gelt,
 Dan was ick dit en dat, dan was ick sulcken Heldt,
 Dan wist men niet genoegh van al mijn doen te spreken
 Dan ginght men voor dat volck staen brommen, stoffen, preken,

*Men sou LIBORY voor haer bidden soo veel mael
 Nae dat sy gaven geldt, daer stond ick als een pael
 Keeck statigh voor my neer, en hield my sonder lachen
 Ick was de blinde man, en liet de Papen fracchen.
 Sy kregen geld by geld en hebben 't onder d'aert
 Wel heymelijck en stil begraven en bewaert.
 Tot dat dees tweede Mars, en krijghs Heldt aller Helden
 Dit flux deed graven op, en sonder dat hy 't telden
 Bequam-hy 't daer het was, en bracht het daer het hoordt,
 Want hem onnoodigh dunckt dat men het geldt versmoordt.
 In somma zoud ick al de rancken gaen verhalen,
 Ick sou voorseker in de pottery verdwalen,
 Dus wil ick 't maken kort, en wenschen voor een bee,
 Dat al die lesen dit elck een wrl dragen mee.*

De prent is beschreven in MULLER'S „*Historieprenten*”, onder n°. 1459. 1) en in den „*Atlas van STOLK*” onder n°. 1545. Zij voert het adres van C. J. VISSCHER en wordt daar als eene zeer fraaie plaat geroemd, wat zij ook inderdaad is. Zij is mede aenwezig in 's Rijks Prentenkabinet en in de verzamelingen van de heeren VAN KERKWIJK, VAN STOLK en SASSEN. Op mijn verzoek heeft de heer E. W. MOES mij wel willen schrijven, dat de uitgever CLAES JANSZ. VISSCHER, wiens monogram op de prent als uitgever voorkomt, ook stellig de vervaardiger er van is geweest.

1) MULLER vermeldt onder n° 1460 (VAN STOLK n°. 1546) nog een tweede prent op deze gebeurtenis: St. LIBORIUS bedevaert gehouden in 't Stift Paderborn. 3 Kleine voorstellingen, boven elkander, n.l. CHRIST. v. BRUNSWIJK begroet den Heilige; hij valt hem om den hals; hij laat hem in eene kist brengen. Ter weersz. eene samenspraak tusschen CHR. v. BR. en LIBORIUS. Gedrukt in 1622. De plaat hoog 16½ met bovensch. 18½, br. 8½ met verzen 24 dm. br. fol.

Op deze gebeurtenis is ook eene duitsche prent vervaardigd, die te vinden is in *Deutsche Geschichte* door L. STACKE. Bielefeld — Leipzig 1881, blz. 212, getiteld: Paderbornischer Wegweiser und angestellter Westphälischer Wallfahrtstag. Eerst de bespotting van den H. LIBORIUS en daarna zijne wegvoering.

· CLAES JANSZ. VISSCHER 1) is omstreeks 1586 geboren en stierf te Amsterdam den 17en Juni 1652. Hij is een der ijverigste uitgevers van prenten geweest; ook heeft hij zelf veel gegraveerd.

De daalders te Lippstadt geslagen, worden zoowel onder de noodmunten als onder de gewone gangbare munten gerangschikt. MAILLIET vermeldt ze en beeldt ze af, maar geeft tevens de afbeelding van een gouden dukaat van dit type. VAN LOON II, blz. 146 bespreekt eveneens gouden en zilveren stukken. In het *Münz- und Medaillen Kabinet des Grafen KARL ZU INN- UND KNYPHAUSEN* 2) worden deze stukken beschreven bij de Mittlere Linie von Braunschweig-Wolfenbüttel, op naam van CHRISTIAAN, bisschop van Halberstadt. WEINGÄRTNER 3) vermeldt slechts zilveren exemplaren en geeft de hem bekende stempelperschillen op.

De voornaamste typen van de Pfaffenfeindmunten zijn de volgende :

I. Gouden dukaat.

CHRISTIAN 4) · HERTZ · ZV · BRAVNSW : V : LVNEN +
Midden in het veld in vijf regels : GOTTES FREINT VND DER
PAFFĒ FEINT

Keerzijde : TOVT · AVEC DIEV · 1622 · +

Een gewapende rechterarm, die uit de wolken komt.

VAN LOON II, blz. 146, 2. KÖHLER II, n°s. 1758—1761.

Katalogus *Inn- und Knyphausen*, n°. 395.

1) De vermaarde uitgever, vooral van landkaarten en atlassen, NICOLAAS VISSCHER (1618—1709 ?) was zijn zoon. (Mededeeling van den heer E. W. MOES).

2) Bladzijde 25 en volgende.

3) Loco cit. blz. 108

4) De daalders door CHRISTIAAN, als bisschop van Halberstadt geslagen, zijn als volgt.

1623. CHRISTIANUS . D . G . DUX BRUNSVIC ET . L ., Einfeldiges Wappen mit fünf Helmen.

Keerzijde : ☸ HONESTUM ☸ PRO ☸ PATRIA ☸ ANNO 1623. Wilder Mann. *Kat. Inn- und Knyphausen*, u^o. 402.

2. Gouden dubbele dukaat. Type als den vorige. Op de punt van het zwaard ziet men echter een baret of Jezuïetenmuts. (I)

KÖHLER II, n°. 1762.

3. Daalder. Zelfde voorstelling. Het opschrift op de voorzijde luidt thans: GOTTES FREVNDT DER PFAFFEN FEINDT.

Zie onze plaat.

VAN LOON, II, blz. 146, n°. 1.

Katalogus *Inn- und Knyphausen*, n°. 396—400.

Van dezen stempel bestaat een dubbele daalder, bij SCHULTHESS vermeld. De stempelverschillen bestaan in hoofdzaak in het aantal boogjes op voor- en keerzijde, uit de plaatsing van het zwaard en of het omschrift door vijfpuntige sterretjes of door roosjes wordt afgesloten. Bij SCHULTHESS-RECHBERG vindt men de meeste variëteiten vermeld.

4. Daalder als de vorige. Op de punt van het zwaard is echter een baret of Jezuïetenmuts gestoken.

VAN LOON, II, blz. 146, n°. 3.

Katalogus *Inn- und Knyphausen*, n°. 401.

Het is opmerkingswaardig, dat in vele katalogussen nadruk wordt gelegd op het al of niet voorkomen van stempelscheuren op deze daalders. Wij zullen weldra zien, waarop dit ziet.

De gewapende arm op de daalders van 1622 heeft tot het praatje aanleiding gegeven, dat CHRISTIAAN, die bij den slag van Fleury in 1622 een arm had verloren 2), daalders had doen slaan met dit dwaze omschrift:

1) KÖHLER vermeldt bij dezen „Doppelducate“: soll, dem Vorgeben nach, bey der Höchstserischen Unruhe 1671 mit Corvey, geprägt seyn worden

2) Er was koudvuur in den gewonden arm gekomen. „so dasz er solchen in freyen Felde, unter Paucken- und Trompetenschall, hat abnehmen lassen musen.“ MADAI, l.c. blz. 357

*Verlier ich gleich Arm und Bein, so will
ich doch der Pfaffen Feindt sein.*

In *Tijdschrift* 1910, afl. I, blz. 36, is deze episode uitvoerig vermeld. Sommige schrijvers gingen zelfs zoo ver, dat zij het voorkomen van den gewapenden arm op de munten als eene voorspelling aenzagen, dat de hertog weldra inderdaad een arm zou verliezen. 1)

„Weil aber“, zoo lezen wij in het boekje van D. JOHANN CHRISTIAN KUNDMANN, zie afl. I, 1910, blz. 36 „das Unglück den lincken Arm betroffen, auf den Thalern aber, so wol auf denen, wo die Spitze des Degens durch eine Jesuiter-Mütze oder Quadrat gehet, als auch wo selbige nicht stehet, der rechte gepräget, so siehet man wohl, das dieses Omen erzwungen sei.“ JOH. CHR. KUNDMANN, de schrijver van het door den heer WIGERSMA aangehaalde boekje, spreekt nog van een anderen daalder, met het opschrift: ALTERA RESTAT, waarmede de hertog zou hebben willen zeggen, dat, hoewel één arm missende, hem nog een tweede overbleef. Daalders met de beide laatst vermelde opschriften zijn niet teruggevonden. Het bericht berust op een volkspraatje.

MADAI vermeldt echter een noodmunt van zilver, waarop de letters V - S - L - K. voorkomen, die aldus worden aangevuld: Von Sanct LIBORII Kopfe.

Deze schrijver vertelt verder, dat hertog RUDOLF AUGUST VAN BRUNSWIJK-LÜNEBURG, toen deze in oorlog was met den ook in ons land zeer bekenden bisschop BERNHARD VAN GALEN, eveneens spotdaalders heeft doen slaan van bijna gelijken stempel, als die door CHRISTIAAN in 1622 te Lippstadt zijn gemunt.

Volgens een bericht in het *Vollständiges Thalerkabinet*

1) Zoo schreef CAROLUS CARAPA, dat de op de daalders voorkomende arm, „eine Vorbedeutung der Rache Gottes und des Unglücks“ geweest is. MADAI, blz. 357.

VON LILIENTHAL 1), Königsberg und Leipzig 1735, zijn de daalders van 1622 en die van 1670 te onderkennen, door dat de eerste stempelscheuren vertoonen en meestal besnoeid zijn.

HÁLKE 2) vermeldt de stempelscheuren niet, maar schrijft de daalders met de Jezuïetenmuts op het zwaard aan hertog RUDOLF, de overige aan CHRISTIAAN toe.

Op mijn verzoek om eenige ophelderingen in deze duistere zaak, schreef mij de heer PAUL JOSEPH te Frankfurt a/Main: „Nachprägungen dürften 1670 wohl erfolgt sein, aber man schnitt dazu Stempel, die den Alten vollkommen gleich waren und nur durch den Stil sich unterschieden. In dem *Thalerkabinet des Herrn* VON SCHULTHESS-RECHBERG (München 1862) wird unter n°. 6643 ein Pfaffenfeindtaler beschrieben, der durch Überprägung eines Taler des Herzogs ERNST AUGUST VON BRAUNSCHWEIG (1629-1698) mit alten oder neuen Stempeln entstanden ist, aber sicher ein späterer Abschlag ist. Die Angaben SCHULTHESS', der die Angaben MADAI'S 3) wiederholt, dürften die richtigen sein. Sicher ist, dass kein „Pfaffenfeind“ Taler den Namen RUDOLF AUGUST'S oder ERNST AUGUST'S trägt, sondern stets findet sich auf ihnen der Name CHRISTIAN.“

Zooals ik zal aantoonen, beschouw ik een der weldra te beschrijven vier daalders van het Friesch Genootschap, als zijnde in lateren tijd geslagen. De verzameling van het Zeeuwsch Genootschap is slechts één exemplaar rijk, dat stempelscheuren heeft. Zie hier eene korte beschrijving der daalders van het Friesch Museum:

N°. 1 is in alle opzichten een prachtexemplaar, gevat

1) WEINGÄRTNER, l.c. blz. 109.

2) HALKE, *Handwörterbuch der Münzkunde*, Berlin 1909, blz. 282.

3) MADAI zegt: So dasz man beyderley Schlag kaum unterschieden kann, ohne dasz die alten Editiones insgemein geborsten und hin und wieder beschnitten sind.

in een zwaren kabelrand, en dus vermoedelijk als herinneringsmunt gedragen. Een kleine stempelscheur is aan beide zijden in het middenveld zichtbaar. Het jaartal is aldus aangegeven: 1 · 6 · 22 · * Middellijn van het veld 29 m.M. van den geheelen daalder 41 en weegt 34.3 gram. SCHULTH. 6636.

Het exemplaar aan het Zeeuwsch Genootschap behorende is hieraan gelijk, behalve dat het den zwaren kabelrand mist.

N°. 2 heeft de fout BRAVNSCW; in plaats van BRAVNSCHW.; het jaartal heeft geen punt achter de 2. Middellijn als de vorige. Gewicht 28.92 gram. Verg. SCHULTH. 6635.

N°. 3. Is aan den vorige gelijk, maar zonder de fout in het omschrift en met dubbele punt achter LVNENB. Gewicht 28.95 gram. Verg. SCHULTH. 6637.

N°. 4, vermoedelijk later geslagen, wijkt in vele opzichten van de drie vorige af. De arm is meer gebogen, de E's op dezen daalder hebben een afwijkenden vorm, als zijnde meer open, wolken en arm zijn ook anders van teekening. De buitenrand heeft puntige ovale blokjes in tegenstelling met de □ op de vorige exemplaren. Het jaartal is als volgt aangegeven: 1622 * Middellijn van het veld 32 m.M.; van den geheelen daalder 44 m.M. en weegt 28.26 gram.

De drie eerstvermelde daalders vertoonen denzelfden stijl, al zijn zij ook in onderdeelen niet precies gelijk. Het zeeuwsche exemplaar sluit zich bij deze serie aan. Deze vier daalders kunnen in 1622 zijn gemunt. De stijl van het als n°. 4 beschrevene exemplaar doet vermoeden, dat het later in de XVIIe eeuw is vervaardigd.

Wij weten dus met zekerheid, dat er Pfaffenfeinddaalders

bestaan — ook de heer VAN KERKWIJK 1) zag deze meer dan eens — die, door een vergrootglas bezien, overgestempeld bleken te zijn op daalders van den in 1629 aan de regeering gekomen zijnden hertog ERNST AUGUST VAN BRUNSWIJK-LÜNEBURG. Deze stukken, niet in 1622 kunnende overgestempeld zijn, zouden dus als de daalders van 1670 mogen worden beschouwd, ware het niet, dat er afzonderlijk van de beide vermelde muntslagen (1622 en 1670) nog een derde bestond, wat de zaak nog ingewikkelder maakt. Wij bedoelen de vervalsching van den breslauschen stempelsnijder J. R. E(NGELMANN).

Het merkwaardige boekje van KUNDMANN, dat ons door den heer WIGERSMA ter beschikking werd gesteld, vertelt de geschiedenis van de vervalsching met groote klaarheid. Het is daarom opvallend, dat MADAI aan het verhaal weinig geloof heeft geschonken, want, zegt deze, de door KUNDMANN als vervalscht aangehaalde daalder is „kein Guss, sondern ein veritabler Stempel wie denn auch die Buchstaben und die Zeichnung mit dem vorhergehenden völlig einstimmen.“ KUNDMANN echter spreekt van geen gegoten daalder, wel daarentegen van stempels, waarmede de vervalsching zou hebben plaats gehad. Zie hier den inhoud van KUNDMANN'S verhaal in het kort medegedeeld: 2) PHILIPS, landgraaf van Hessen had tijdens zijne gevangenschap van de zilveren knopen aan zijn rok 12 daalders 3) doen vervaardigen, met het omschrift: *Besser Land und Lud verlorn, als en falschen Aid geschworen.*

Een dezer zeldzame munten was door een leipzigsch koopman met 200 taler betaald; een ander liefhebber had er tevergeefs 600 taler voor geboden. Dit nu was ter

1) In het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage zijn geen overgestempelde daalders aanwezig

2) KUNDMANN, *loc. cit.* blz. 36 en 37 noot.

3) Deze daalder is reeds door den heer WIGERSMA vermeld. Zie: *Tijdschrift* 1910, afl. 1, blz. 37.

oore gekomen van een jood, en ziet, tijdens de *Jubilate-Messe* in 1696 te Leipzig gehouden, had deze het buitenkansje daar een dergelijken daalder aan te treffen. Meenende een goeden slag te slaan, kocht hij het stuk tegen hoogen prijs. Spoedig daarna kwamen echter meerdere exemplaren aan de markt, die uit de stad Hirschberg waren aangebracht. Zijn duur betaalden daalder aandachtig beziende, bemerkte hij, „daß sein Thaler nachgeprägt, und er betrogen sey.“ Onze israëliet had echter van den koopman uit Hirschberg o.a. ook een Pfaffenfeinddaalder van CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK gekocht en ook dit stuk had hij duur betaald. Eenmaal bedrogen, was zijn argwaan gewekt. Hij begon eveneens aan de echtheid van zijn Pfaffenfeinddaalder te twijfelen, te meer daar deze niet in alle opzichten met den origineelen daalder van den hertog overeenkwam, „sondern der Revers auf dem Schwert ein Jesuiter-Quadrat aufgesetzt hatte, welches auf dem wahrhafften nicht zu sehen.“ Onze bedrogen man vernam verder, dat de hirschbergsche koopman dikwijls in Breslau vertoefde en zijne daalders uit die stad verkreeg. Nu wendde hij zich tot een geloofsgenoot in Breslau en toen vernam hij, dat zijn vriend reeds geruimen tijd den in Breslau wonenden „Medailleur und Petschier-Stecher“ JOHANN REINHOLD E. van het maken van valsche munten verdacht. Deze besprak de zaak met een bekwaam gerechtspersoon. JOHANN REINHOLD E., bemerkende, dat men zijne gangen naging, pakte plotseling zijn biezen en vertrok met zijn gezin naar Stettin, alwaar hij in 1713 is gestorven. KUNDMANN verhaalt verder, dat diens gereedschappen en stempels in Hamburg zijn verkocht. In den aan zijn broeder Herr HEINRICH E(NGELMANN) toegezonden inventaris van deze zaken kwamen de stempels van de Pfaffenfeinddaalder niet voor. Zij zullen vermoedelijk door den vervaardiger zijn vernietigd, toen zijn bedrog was ontdekt.

Wij vinden geen reden om aan de juistheid van dit

bericht te twijfelen, te meer daar de initialen J. R. E. van den breslauschen graveur gemakkelijk zijn aan te vullen. FORRER 1) vermeldt een JOHANN REINHOLD ENGELMANN (Pol.) als „diesinker and medallist of the seventeenth century. „He occupied,” vervolgt hij, „the post of Mint-master in Schweden before 1689, and afterwards resided at Breslau, where he produced a number of inferior works. In 1696 he was accused of forging thalers for collectors, and retired to Stettin, where he died in 1713.”

Al moge nu ENGELMANN weinig kunstenaarstalent hebben bezeten, over voldoende technische bekwaamheid tot het nabootsen van daalders zal hij toch wel hebben beschikt. Het is moeilijk uit te maken, welke der nog voorhandene Pfaffenfeinddaalders de exemplaren zijn door ENGELMANN gemunt. Men zou eerst met zekerheid de daalders moeten kennen door hertog RUDOLF AUGUST in 1670 geslagen. Tevergeefs hebben wij over dezen muntslag inlichtingen trachten te verkrijgen. Kon het bewijs worden aangevoerd, dat deze vorst — indien hij inderdaad Pfaffenfeinddaalders heeft doen slaan — uitsluitend de oude stempels van 1622 heeft gebruikt, wat toch wel zeer waarschijnlijk is, dan zouden de van dezen muntslag afwijkende daalders en goudgulden aan ENGELMANN mogen worden toegeschreven. Beide personen kunnen de bestaande daalders 2) van ERNST AUGUST VAN BRUNSWIJK daartoe

1) L. FORRER, *Biographical Dictionary of Medallists*, vol. II, blz. 20.

2) In een Duitschen katalogus, dezer dagen verschenen, staat een dergelijke overgestempelde daalder vermeld, (prijs 78 Mark) die als volgt is beschreven: Braunschweig — Wolfenbüttel. CHRISTIAN VON HALBERSTADT: Breiter Pfaffenfeind-Taler 1622: AGEN mit Schwert. Revers: Schrift. Mit Freindt. Auf einem Taler Herzogs ERNST AUGUST VON BRAUNSCHWEIG geprägt. Von der alten Legende sind noch zu lesen: im Avers .S.R.I.E.L: E.P:O, im Revers *Sola Bona (quae Honesta)* SCHULTH. n° 6643. RR.

Het is ons niet gelukt een overgestempelden daalder ter vergelijking met de te onzer beschikking gestelde exemplaren te verwerven. Eigenaardig is het, dat het overgestempelde stuk uit den Duitschen katalogus „ein breiter Pfaffenfeindtaler” wordt genoemd en dat ook de (vermoedelijk einde 17e eeuw geslagene) daalder van het Friesch Museum eene grootere middellijn heeft.

hebben gebruikt. Wij kunnen echter dat bewijs niet leveren.

Tot nu toe hebben wij weinig melding gemaakt van de Pfaffenfeindmunten met eene Jezuietenmuts op de punt van het zwaard.

HALCKE schrijft deze soort, zooals wij zagen, aan hertog RUDOLF AUGUST toe. Ingewonnen inlichtingen hebben mij doen zien, dat HALCKE, SCHMIEDER, *Handwörterbuch der Münzkunde*, 1811, heeft gevolgd, die op zijne beurt uit MADAI en uit KÖHLER'S *Münzbelustigungen* (Th. XII, blz. 113) had geput.

Op onze spotprent komt de variëteit met de muts niet voor, wat echter geen bewijs is, dat ze niet in 1622 kan zijn gemunt. In de volgende regels willen wij trachten het zeer waarschijnlijke aan te toonen, dat ook de mutsdaalders door CHRISTIAAN in 1622 zijn uitgegeven.

De heer WIGERSMA vestigde onze aandacht op eene eveneens in 1622 gedrukte historieprent. (MULLER n°. 1463; zie ook nos. 1429 en 1430) het beleg van de schans de „Papenmuts” voorstellende.

Deze schans, gelegen op een eiland in den Rijn tusschen Keulen en Bonn, is in 1620 door prins MAURITS gesticht. Men had, zegt AREND 1), den keulschen katholieken kerkvorst ten spot, den naam van „Papenmuts” aan die versterking gegeven. Ofschoon deze verklaring van het woord hier wel de juiste zal zijn, willen wij even opmerken, dat BROCKHAUS bij het woord „Pfaffenmütze” het volgende aanteekeent: „Bei ältern Festungen eine Art Hornwerk mit langen convergirenden Anschlusslinien.” Wat hier ook van zij, voor ons doel heeft de verklaring van het woord thans geene waarde meer, omdat het fort niet door onzen „dollen hertog” tegen den vijand is verdedigd. Het is namelijk door kolonel HATZFELD 29 December 1622 aan

1) J. P. AREND. *Algemeene geschiedenis des vaderlands*. III. 3, blz. 507.

graaf HENDRIK VAN DEN BERG 1) afgestaan. CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK was midden Mei uit Paderborn 2) naar het Hessenkasselsche vertrokken, plunderende en roovende zooveel hij maar kon. Mogen wij dus in den naam van de schans de Papenmuts geene verklaring zoeken voor het voorkomen van een priesteremuts op de munten van CHRISTIAAN, wel meenen wij die te mogen vinden in eene mededeeling, voorkomende in den *Nederlandsche(n) Mercurius* 3) van 1625, alwaar wij lezen : Hij (hertog CHRISTIAAN) was vijandt van de Gheestelijcke ende Catholijcke, ende hierom voerde hy in zijn vendelen eenen ghewapenden arm met een sweert, ende daeronder dry mutsen van piesters met dese woorden : *Flagellum sacerdotum*, dat is : de gheessel der Priesters."

Ook SCHULTHESS-RECHBERG 4) spreekt over de hatelijke spotternijen, die in woord en beeld onder zijne soldaten in omloop waren. Toen TILLY hem, zoo lezen wij daar, in den zomer van 1623 een zeer gevoelige nederlaag bezorgde, veroverde deze behalve de geheele artillerie, o.a. nog „67 Fahnen, darunter das Hauptbänner mit seinem Wahlsprüche : *Tout pour Dieu et pour Elle* (ELISABETH VAN DE PFALTS).

Daar de 30-jarige oorlog in de eerste plaats een godsdienst-oorlog is geweest, kan het ons niet verwonderen, dat de protestantsche CHRISTIAAN een anti-R. K. zinnebeeld op zijne vaandels plaatste. Een gewapende, uit de wolken te voorschijn komende arm is als zinnebeeld zoowel door protestantsche als door R. K. vorsten gebruikt. Het is dus zeer verklaarbaar, dat een partijdig vorst als CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK op sommige zijner goudgulden en

1) Loc. cit. blz. 787.

2) *Geschichte des dreissigjährigen Krieges* von Dr. GEORG WINTER. Berlin 1893, blz. 248.

3) Loc. cit. II, blz. 94.

4) SCHULTHESS. RECHBERG *Thaler - Cabinet* III, 1. blz. 454.

daalders een Jezuïetenmuts 1) op de punt van het zwaard liet plaatsen, willende als het ware daarmee te kennen geven, dat hij het zwaard ter bestrijding van den R. K. godsdienst had aangegord.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat CHRISTIAAN het beeld van den gewapenden arm op zijn vlag ontleend heeft aan eene gedenkmunt, beschreven in de „*Goude en zilvere Eergedagtenis* van Dr. M. LUTHER (zie blz. 195). Dit gouden stuk van 10 dukaten is door CHRISTIAAN'S grootvader, hertog JULIUS, in 1568 uitgegeven ter herinnering aan de brunswijksche kerkhervorming in dat jaar.

Op deze gedenkmunt, die ook in zilver is geslagen, ziet men een geharnasten arm met opgeheven zwaard in de hand. Daar tusschen in een helder brandende kaars. Het omschrift luidt: A DEO PRO IMPERIO. De keerzijde wordt door een vroom 8-regelig vers 2) ingenomen.

Deze stukken zijn zeer zeldzaam, omdat de stempels spoedig zijn gesprongen. Hertog JULIUS wilde dus met dezen penning te kennen geven, dat hij bereid was, des noods met het zwaard in de hand, zoowel de verdediging van het Heilige Roomsche Rijk, als die van de goddelijke waarheid op zich te nemen. En wat nu de drie mutsen op CHRISTIAAN'S vaandel betreft, waarvan de *Ned. Mercurius* spreekt, ook dit zinnebeeld kan hem bekend zijn geweest.

In de zoeven aangehaalde „*Eergedagtenis*” wordt op

1) Van deze gouden en zilveren munten met de muts op het zwaard bestaan latere namaaksels, vermoedelijk van de hand van J. R. ENGELMANN te Breslau. Door bemiddeling van den heer WIGERSMA ontvingen wij een fotografischen afdruk van een Pfaffenfeindaalder met de muts op het zwaard. De stijl van dezen daalder vertoont overeenkomst met dien uit het Friesch Museum, welke wij vermoeden later dan 1622 geslagen te zijn, als: een sterk gebogen arm, open E's, een buitenrand, gevormd door langwerpige blokjes, verschilt echter daarmee, dat hij eene kleinere middellijn heeft van 40 m.M en een zespuntig roosje achter het jaartal vertoont, terwijl de drie andere eene vijtpuntige ster hebben.

2) Het opschrift luidt: *Herr in Mir zind (zünd) an d Glaubenslicht ohn welchs der Mensch blind gar nichts gsicht.* H. v. P.

blz. 187 onder n° XV een penning beschreven, die als spot op het Augsburg-Interim is geslagen. Zooals men weet, verstaat men onder „Interim” het tijdelijk aannemen van de geloofsartikelen door keizer KAREL V te Augsburg in 1548 voorgesteld, totdat daarover door een algemeen koncilie zou zijn beslist. Spottenderwijs werd het boek, waarin die artikelen, die op groote tegenkanting stootten, waren opgeteekend, het Interim-boek genoemd.

Op deze pogingen van den keizer om de godsdienst-omwenteling te keeren, alsmede op het Interim-incident, zijn tusschen 1530-1550 zoowel door de Protestantsche als door de R. K. partij vele penningen 1) geslagen. De bedoelde penning nu heeft op de voorzijde eene hand uit de wolken komend, die een bloot zwaard boven een gesloten boek (de H. Schrift) vasthoudt. Tegen het zwaard vliegen drie vleermuizen met „Jezuïetenmutsen” getooid. Op de binnen- en buitenzijde spreuken uit den Bijbel. De keerzijde heeft dit uit het Duitsch vertaalde duistere opschrift:

JESUS CHRISTUS vyand, Antichrists goed vriend,
 Satans laatste vrucht en des Pauzen zucht,
 IGNATIUS schoon, deed zynen eersten patroon,
 Ydel valsche leer, reine leer verdraaide Jesuite D. D.

Deze woorden sluiten zich aan bij de spreuk op CHRISTIAAN'S munten: Gottes Freund der Pfaffen Feind, enz.

Wij hebben deze beide penningen aangehaald, om aan te toonen, dat CHRISTIAAN het zinnebeeld van den gewapenden arm ter bestrijding van den R. K. godsdienst, door een priester-muts voorgesteld, kan hebben gekend, daar de eerste door zijn grootvader is geslagen, terwijl de andere in Noord-Duitschland thuis behoort. Deze beelde-naar is geheel van toepassing op de munten van CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK, die immers met zijn gewapenden arm ook een krachtige daad wilde verrichten.

1) DIRAS. *Repertorium* I. V., blz. 2.

Nu wij enkele stukken hebben opgesomd, die dit eigenaardige type voeren, willen wij nog eenige daaraan toevoegen.

In de verzameling WIGERSMA berust een fraai exemplaar van een testoen van ANTONIUS, hertog van Lotharingen en Bar omstreeks 1509 geslagen. Op de voorzijde een ontbloot zwaard, met het omschrift: *Fecit potenciam in brachio suo*. Dit beeld is afkomstig van de banier zijns vader RENÉ II en herinnert aan den oorlog met Bourgondië. Hier komt het zinnebeeld dus voor op eene munt van een R. K. vorst. Het embleem zelf is ontleend aan de H. Schrift, waar wij in het evangelie van LUCAS I, 51 lezen: Hij heeft een krachtig werk gedaan door zijnen arm.

VAN MIERIS I, 54 geeft een bijna gelijk beeld te zien, geslagen op een grooten penning ter herinnering aan het overlijden van keizer ALBERTUS in 1439. Hier echter voert de hand een tot wegwerpen gerichte speer. Op den penning, geslagen bij het overlijden van SAVONAROLA in 1498, (VAN MIERIS I, 299) staat het zwaard loodrecht boven de stad Florence.

ANTHONIUS, hertog van Lotharingen, liet ter eere van zijne overwinning op de weerspanningen tegen de onderwerping aan den Paus in 1525 een gedenkpenning uitgeven met op de keerzijde een gewapenden arm uit de wolken komende (VAN MIERIS II, 219). Het randschrift luidt: *Fecit potenciam brachio suo* (hij heeft een krachtig werk door zijn arm gedaan). De penning is dus van hetzelfde type als de boven aangehaalde testoen van dezen vorst.

VAN LOON I, 101, beeldt een kleinen penning af ter eere van ALBERICUS I), graaf van Lodron, heer van Morsac, kolonel der Duitschers in dienst van PHILIPS koning van Spanje. Op de keerzijde het bekende beeld. Op de

1) Ten onrechte door VAN LOON beschreven als voerende het borstbeeld van PHILIPS II. DIRKS *Repertorium* I, n° 455.

punt van het zwaard is echter een sluit- of voetblok geplaatst. Op een vliegenden wimpel dit omschrift: *His tandem*. Eindelijk door deze middelen (het zwaard en de galei) zou men den opstand bedwingen.

Ten slotte verwijzen wij naar den grooten door J. LOOFF in 1637 gesneden gedenkpenning op de innering van Breda door prins FREDERIK HENDRIK (VAN LOON II, blz. 238, 2). Een sterk gewapende arm, waaraan het wapenschild van den prins, door hemellicht bestraald, wijst op de herovering der stad door de kracht van Gods arm.

Meerdere penningen zouden kunnen worden aangevoerd; deze zijn echter voldoende, om te bewijzen, dat de uit de wolken komende arm, doelende op goddelijken bijstand, oudtijds een geliefkoosd zinnebeeld is geweest, waarmede men gaarne zijne munten of penningen versierde. Men plaatste dan gewoonlijk het voorwerp waartegen men streed op de punt van het zwaard. Voor CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK moet dit de priesteremuts zijn geweest.

Er blijft echter omtrent deze geschiedenis nog zeer veel te onderzoeken over. Slechts wanneer men over een zeer groot aantal „Pfaffenfeindmunten” kon beschikken, zou men mogelijk tot eenig afdoend resultaat kunnen komen.

Zoowel de daalders in 1622 gemunt, als die welke later geslagen zijn, komen weinig voor en worden duur betaald.

De eerste zijn door het hooge kerkbestuur van Paderborn opgezameld en gesmolten. Van dit zilver is een nieuw reliekkastje vervaardigd, dat thans nog in den dom te Paderborn te bewonderen is. Ter herinnering aan de droeve gebeurtenis van 1622, zijn 16 Pfaffenfeinddaalders aan de hoeken van den schrijn tot versiering aangebracht en heeft men er het opschrift „*Liborvum redivivum*” boven geplaatst.

De daalders van 1670 zijn zeldzaam, omdat er niet vele exemplaren van zijn gemunt. Daarenboven heeft een

R.K. vorst, de hertog JOHANN FRIEDRICH VAN LÜNEBURG, bisschop BERNHARD VAN GALEN ten gerieve, zich tot hertog RUDOLF AUGUST gewend met de vraag de stempels van de Pfaffenfeinddaalders in eigendom te mogen verkrijgen. Dit is, volgens MADAI, gelukt. De stempels, vermoedelijk de in 1622 vervaardigde, zijn uit den Harz naar Hannover overgebracht, waar ze in 1765, alhoewel zeer verroest en onbruikbaar nog aanwezig waren.

Daar het bedrog van ENGELMANN spoedig is ontdekt, moeten ook de Pfaffenfeindmunten van ± 1696 tot de weinig voorkomende worden gerekend.

Laten wij na deze lange uitwijding even resumeeren, wat wij in de vorige bladzijden hebben willen aantoonen :

1. 1622. CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK slaat te Lippstadt gouden en zilveren munten, zonder en met de muts op het zwaard. Deze stukken zijn kenbaar aan stempelscheuren ; ook zijn zij nu en dan besnoeid.

2. 1670. Muntslag van hertog RUDOLF AUGUST VAN BRUNSWIJK. Deze heeft vermoedelijk de oude stempels van hertog CHRISTIAAN gebruikt. De stempels zijn daarna aangevraagd door hertog JOHANN FRIEDRICH VON LÜNEBURG en naar Hannover overgebracht.

3. 1696. Nieuwe muntslag van den breslauschen stempeisnijder JOHANN REINHOLD ENGELMANN. Deze munten komen de oude van 1622 zeer nabij. Toen het bedrog was ontdekt, zullen de stempels door ENGELMANN zijn vernietigd.

Ten slotte geven wij nog eene beschrijving van den Sterbetaler van den veelbesproken hertog CHRISTIAAN, die, naar men gelooft, door vergif is om het leven gebracht. Voorz.: DEI · G · CHRISTIAN · JUNIOR · DUX · BRUN · ET · LUN · Zijn gekroond wapenschild met elf velden, omgeven door het lint van de Orde van den Kouseband.

Keerz. : In acht regels : D(eo) O (ptimo) M(aximo) NATUS GRONINGAE · ANNO · MDXCIX. X SEPTEMBRIS · MORTUUS WOLFFERBYTI · A^o MDCXXVI · VI · JVNÿ.

MIDDELBURG.

M. DE MAN.